

ORTAÇAĞDA KARS VE ERZURUM'UN ÖNEMLİ KALESİ BARDIZ
**The Significiant Fortress of Kars and Erzurum in The Mediavel Age:
Bardiz**

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ*

Arş. Gör. Kerra ALTUĞ**

Özet

Tüm Türk boylarında olduğu gibi Kırgızlarda da kadının önemi büyüktür. Onlar tarihin her döneminde evde sevgili eş ve merhametli anne olmanın yanı sıra kocalarının sağ kolu, yardımcısı ve danışmanı olmuşlardır. Tarihin her sahnesinde Kırgızlar arasında adını dünyaya duyuran kahraman kadınlar çıkmıştır. Onlar akıllılığı, uyanıklığı ve cesareti ile halkı yönetmiş ve düşmanlardan korumuşlardır. Durum böyle olunca Kırgızlarda çok eskiden beri kız evlatlarına önem verilmiş ve özel davranılmıştır. Dolayısıyla halkın ortak ürünü olan destanlarda, efsanelerde, türkülerde, atasözlerinde, kısacası tüm halk ürünlerinde kadına yer verilmiştir. Bu çalışmada Kırgız kadınının toplumdaki yeri, önemi ve atasözlerine yansımından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bardız, Erzurum, Sinan Paşa, Kale, Savaş.

Abstract

This fortress which is written and told in the ways of Bardız or Barduz is at the same place with the same name which is and old subdistrict depending on the Şenkaya (Örtülü) town of Erzurum city. Mustafa Celâl-zâde mentions this sanjak as Döşkaya in his Tabakatü'l-Memâlik and Deracâtü'l-Mesâlik named book which is presented in the archive documents firstly Bardız later Kars or Bardız or Bardız and Döşkaya or Döşkaya-Bardız or Döşkaya and Bardız and Kars. From early times the Bardız Stream which is natural way between Erzurum and Kars. Bardız has a stratejic importance. Therefore, it seemed important for the Seljuks and Ottomans from the old age times.

Key Words: Bardız, Erzurum, Sinan Pasha, Fortress, War.

Giriş

Bardız Kalesi

Bardız ve Barduz şekillerinde yazılıp söylenen bu kale Erzurum'un Şenkaya (Örtülü) kazasına bağlı eski bir nahiye merkezi olan aynı isimli yeredir.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, gsolmaz@atauni.edu.tr.

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kerra.altug@atauni.edu.tr.

Arşiv belgelerinde, önceleri Bardız, sonraları Kars veya Bardız yahut Bardız ve Döşkaya veya Döşkaya-Bardız veyahut Döşkaya ve Bardız ve Kars olarak gösterilen bu sancağı Mustafa Celâl-zâde Tabakatü'l-Memâlik ve Deracâtü'l-Mesâlik eserinde Döşkaya olarak zikrediyor (Aydın, 1998: s. 274).

Çok eskiden beri Erzurum-Kars arasında tabii bir yol olan “Bardız Deresi”nde¹ stratejik öneme haiz bir konumda olan Kale, buraya vurulmuş bir kilit gibidir. Bardız Kalesi’ni başlangıç kabul edip, doğuya doğru gidilirse Soğanlı ve Allahuekber Dağları’na çıkılır. Buralardan “Paldın Gedigi” ve “Hızar Boğazi” ile aşılıp Kars Düzü’ne inilir. Kale’yi yine başlangıç kabul edip batıya doğru gidersek Şenkaya ve Oltu’ya; güneye gidilirse Akmezar-Çakırbaba’dan Yeniköy’e; buradan da tabii yollarla sağa doğru Zivin Kalesi’ne, sola doğru ise Micingert Kalesi’ne varılır.

1942 idari teşkilatında Kars’ın Sarıkamış ilçesine bağlı bir nahiye merkezi olan Bardız (şimdi Gaziler) 1946’da Şenkaya’ya bağlı olarak Kars idari teşkilatından ayrılıp Erzurum’a bağlandı. Evliya Çelebi, H.1057, Miladi 1647 yılında Erzurum’dan Revan’a giderken Yedikilise’den batıya meyledip Bardız Kalesi’ne geldiğini yazarken, buradaki malûm kaleyi şöyle anlatıyor: Bardız Kal’ası, Kars’a bağlı olup Akkoyunlu Melik İzz ed-Din yapısıdır. Kalenin yukarı tarafında celi yazı ile bu suretle yazılıdır. Kalesi bir dere kenarında dört köşe bir yapıdır (Çelebi, 1970: s. 329).

1064 öncesi, Antakya patriğinin İberya (Gürcistan)’daki arazisinden olarak gösterilen Bardız/Bardus, Alp Aslan’ın 1064 yılında Panaskert (Olur)’ı zapt etmesiyle birlikte Türk hâkimiyetine geçmiştir (Hanıgman, 1970: s. 218). Zaten Alp Aslan’ın “zapt et, yönet” emrine uygun olarak Saltuklular Malazgirt savaşının hemen sonrası içinde Bardız’ın da bulunduğu Saltuklu idaresini kuracak ve yöneteceklerdir. Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi, kalenin kitabesini aynen nakletmediği gibi, tarihini de yazmamıştır. Sadece Saltuklulardan Melik İzz ed-Din adını taşıyan kitabeyi Bardız/Bardus Kalesi üzerinde görüldüğünü yazmıştır. Bu ise Bardız Kalesi ile ilgili ilk bilgiler olması bakımından önemlidir. Evliya Çelebi, bu havalideki kale ve eski binaların çoğunu Akkoyunlu Uzun Hasan’a nispet etmektedir. Gerçi bunların hepsi Türk asâridir. Birçok adlarla çıkan Türk devletlerinin yaptıkları bu asârı ayırmayıp hep “Akkoyunlu binasıdır” demekle yanılmıştır. Fakat Bardız Kalesi’ndeki Melik İzz ed-Din adını okuması büyük bir tarihi hakikati ortaya atmıştır ki bu yüzden, ünlü gezginimizin görüş ve duyusuna hayran kalmamak mümkün değildir. Micingert, Zivin, Avnik, Bardız kaleleri birbirinden uzak olmadığından Erzurum’un Gürcü hududu üzerinde bulunmasından, “Saltuk’un bu kaleleri bina ettiğine şüphe yoktur. Nitekim Micingert Kalesi’nde Saltuk’un adını bildiren kitabe kanaatimizi

¹ “Bardız “: Bağlar deresi demektir. Halk bugün bu yüzden “Dere Bağlar” diyor. Hakikaten bu tabii geçit dere, yöredeki diğer yerlere nispeten az rakımlı olduğu için bağlıdır. Bu çağrışımla akla gelen birkaç değişik kelime de şunlardır. Çuval-dız, çıl-dız,-yıl-dız, bal-dız, yal-dız, gün-düz, Bala-dız (Isparta’da yerleşim yeni adı: Gümüşgün)

kuvvetlendirmiştir. Bu durumda diyebiliriz ki: Kale Saltuklular zamanında yapılmış ve Selçuklular ve Osmanlılar zamanında tamir görmüştür” (Beygü, 1936: s. 86).

İ. Hakkı Konyalı da şöyle diyor: Biz de Bardız Kalesi'nin Saltukoğullarından İzz ed-Din tarafından yapıldığını kabul ediyoruz. Bu kaleyi ya bizzat İzz ed-Din Saltuk veyahut O'nun büyük veziri Firûz Akay yaptırmıştır. Çünkü Evliya Çelebi, Kars Kalesi'nde okuduğu bir kitabeyi nakletmiştir. Bu nakle göre Kars Kalesi, H. 548, M. 1153 yılında İzzed-Din Saltuk zamanında baş veziri Firûz Akay tarafından yaptırılmıştır (Konyalı, 1960: s. 525). Gerçekten de her iki kale kitabesinde görülen Melik İzz ed-Din ismi bu savı doğrulamaktadır. Kestirdiği bakır paralarından, bu sırada Irak Selçuklulardan Sultan Gıyâs ed-Din Mes'ud (1135-1152)'a tabi olduğunu anladığımız Erzurum Emiri İzz ed-Din Saltuk (1132-1168), 1153'de Kars'ı zapt ile yakıp yıkan Gürcüler'e karşı gitmiş ise de (“Anı altında yapılan savaşta İberler'e tutsak düşmüş”) tü. Kız kardeşinin verdiği fidye ile kurtulan İzz ed-Din Saltuk, aynı yılda Gürcü-Kıpçakların yıktığı Kars Kalesi gibi Bardız Kalesi'ni de yeniden imar ettirmiştir. Bu hususu, 1579 yazında Kars'ın 100 bin kişilik ordu ile devlet eliyle iki ayda şekillendirip İçkale ve Dışkale'sinin yapıldığı sırada çıkan Arapça Kitabelerin suretlerinden öğreniyoruz.

Padişah Üçüncü Murat (1574-1595)'ın fermanıya Serdar Lala Mustafa Paşa, Anadolu ve Şam (Suriye) beylerbeğleri ve askerlerinin eliyle Kars'ı Hicri 987 (1579) yazında onarıırken orduda bulunan iki tarihçimiz çok dikkate değer buldukları bu kitabelerden bahsederken birisi anlamını, birisi de suretlerini eserlerine almışlardır. Hicri 548/ Miladi 1153 tarihli bu kitabelerde Melik İzz ed-Din ismi de vardır. Bu durumda diyebiliriz ki: Saltuk İzz ed-Din ismi hem Bardız Kalesi kitabesi, hem de Kars Kalesi tamir kitabesinde görülüp, anıldığına göre; 1153'lerde Gürcüler tarafından yıkıldığı anlaşılan Bardız Kalesi'nin de, Erzurum'a tabi ve kudretli Melik İzz ed-Din Saltuk tarafından imar edilmiş olması mümkündür. 1261 yılında Hülagu Ağrı/Aladağ'da bir yazlık saray yaptırdı. Bu saraya Gürcü Orbellilerden Elikum oğlu Sembat Beğ Pasin bölgesinden (Karakurt-Sarıkamış Soğanlı ormanlarından) değerli ağaçlardan kereste getirmeye memur edildi. Bu hizmeti iyi başarınca Hulagu'nun iltifatlarına boğuldu (Kırzioğlu, 1953: s. 443).

İlhanlıların beğlerbeği unvanını taşıyan en büyük veziri olan Emir Çoban'ın oğlu Temürtaş oğlu Küçük Şeyh Hasan 1340 yılında gelip Togaylıları kaçırarak Erzurum, Pasinler ve Kars haliyle Bardız bölgesine de hâkim olup buraları Çobanlılara bağlamıştı. 788/1386 da Karakoyunlu hükümdarı Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmed'in Timur ile arası açılmıştı. Sebebi ise Kara Mehmed'in Timur askerlerine hücum etmek cesaretinde bulunmuş olması idi. Bu yüzden Timur, Kara Mehmed'in elinde bulunan Van, Ahlat, Muş, Erzurum şehirlerini almağa karar verdi. Bu fetihler sırasında Alıncak, Üç Kilise, Micingert, Zivin Kaleleri kolayca fethedildi (Esterebadi, 1990: s. 417-424). Bu durumda Bardız'ı da fethettiğini rahatça tahmin edebiliriz. Bardız ve çevresinin 1435 yılında

Karakoyunlularla, Timur'un oğlu Şah Ruh'un desteklediği Akkoyunlular arasında vuku bulan Döşkaya saldırısının da cereyan ettiği saha içinde olduğu da muhakkaktır (Tihrani, 2001: s. 75-79). Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferini yaptığı sırada "Kuzeydoğu Anadolu'da iki tampon beğlikten biri olan Başında Mirza-Çabuk'un bulunduğu "Sa-Atabago (Atabek-Yurdu) Ortodoks Kıpçaklı Beğliği vardı. (1502-1516) bu beğliğin sınırları Yukarı Kür boyunda Ahılkelek, Ahıska, Altunkal'a, Çıldır, Ardahan, Göle ve Çoruh boyundan Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Barduz, Narman, Tortum, Pertekrek (Yusufeli) ve İspir bölgelerini içine alıyordu (Kırzioğlu, 1976: s. 100). Mirza Çabuk'un elçileri bu durumu Yavuz Çaldıran seferine giderken konakladığı Çobanköprüsü-Avnik-Sökmen güzergâhında ve Sökmen'de iken 9 Ağustos 1514 Perşembe günü iki bin re's koyun ve bir miktar rügan ve asel pişkeş getirerek sunmuşlardı. Elçisi rehın tutuldu ama Mirza Çabuk'a da hil'at yollandı. Yavuz Sultan Selim, Eleşgirt yoluyla devam ederek Çaldıran savaşını yapıp zaferini de kazandıktan sonra, sefer dönüşü Kars üzerinden Erzurum'a dönerken harabe haldeki Kars'ta konup Atabekli Gürcü Beği'ne zahire yollaması için haber gönderdi. Şayet cevap vermezse ona taraf geleceğini bildirdi.

"Çaldıran Ruznâmesi"nde (Feridun Beğ 1299: s.459-461) şunlar yazıyor: Kars'tan sonra «Gürcü-Vilayeti'nin (Atabek-Yurdu'nun) ibtidasında (Kars'ın 10 Km. kuzeybatısında bulunup, Karşçayı-Kür sularını ayıran sıradağlara da adını veren ve kestirmeden Göle'ye varan yolun başındaki)Çalkavur nâm-i diğer Çalagavur konağı»na varıldı. (Orduda göz hapsinde bulundurulanan Mirzâ-Çabuk'un Elçisi Nizâm Beğ, haber üzerine haber uçurduğundan) ertesi gün de burada «oturak olunup, Gürcü'den haber gelüp; Çoban-köprüsü'ne zahire gönderildi, deyü haber verdükleri muhakkak olmağın, gerü, Erzurum'a, teveccüh buyuruldu» (Göle yolundan, Pasın yoluna doğru dönüldü) Çalkavur-Döşkaya'dan Bardız'a gelmişken Mirza Çabuk (7 aylık doğanlara çabuk namı verilir) Yavuz'a zahire yolladı. Bu zahirenin yollanmasında Mirza Çabuk'un rehın tutulan elçisinin etkisi fazla olmuştur.²

² M. F. Kırzioğlu, , Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, eserinde padişahın «Kal'a-i Kars» ve buradan kuzeye Çalkavur'a ve oradan geriye ve batıya ana yola dönüşü, Keşfi' den yararlanılarak şöyle anlatıyor: Kars'tan sonra Pâdişâh yürüyüp, Çağlaguri'ye (Çalkavur'a) gelüp bir gün oturak etti. Andan kalkup Döşkaya'ya konup, andan (Hızır-Boğazı'ndan Soğanlı-Dağlarını aşarak) Barduz-Han'ına sürdü. Uzak menzil olmağın, çok hayvan kalup ve askerin nicesi (ormanlıkta) yol azup, ziyâde ta'ab çekdiler. Pes bu menzilde (Yavuz'un hâtrasıyla öteden, beri "Hünker-Düzü" denilen ve Bardız güneyindeki yüksek düzlükte "Padişah-Pungarı"nın yanında şimdi «Salah-Khoca Hanı» demlen «Han»da) Gürcistan Pâdişahından pişkeşler ve vâfir zehâir geldi."Oradan Yaylacık ve Alacalar'dan geçerek Çobanköprüsü yanına konan padişahın bu güzergâhı Şükrî de şu cümlelerle anlatılır.

Bu tedârükle gidüp Dârây-i-Dîn

Geldi Çalkavır'a, o dem pür-hışm ü kîn.

Döşkaya'ya geldi ol yerden hemân

Sonradan Bardüz ki oldu mekân.

Bu konak gaayetle sa'b ü durdur

Geç gelürse askeri ma'zûrdur.» (M. F. Kırzioğlu, , Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 109-110 naklen).

“16 Şa'bân»da(11 Ekim 1514) «Gürcü tevâbi'inden (Selim ilçe merkezi kuzeyindeki) Döşkaya~Üstükonağı»na, ertesi (Selim'in «Ağcakala~Çukuru»nun eski merkezi «Başköy»den ibaret «Yedikilise konağı»na, ertesi de «Yedikilise'dan beri bir vadiye («Barduz-Hanu» da denilen şimdiki «Padîşah-Pungarı»nın bulunduğu ve Yavuz'un sıfatına göre anılan «Hünker-Düzü»ne) konuldu.”³ 19 da «Alacayurt» 20 de (Pasındaki) «Ardost» köyünden ibaret) «.Ardost-Yurdu», 22 de (17 Ekim) «Çoban-köprüsü kurbünde (Hasankalesi doğukuzeyindeki Badıçıvan'dan ibaret) Vadicivan yurduna konulup, Gürcü'den (Atabekü Mîrzâ-Çabuk'tan) sekiz bin re's ağnam pişkeş gelüp, Orduy-i Hüsnâyûn'a vâsıl oldu». 23 Şa'banda(18 Ekim) «Mevlânâkaasım» yanında, 24 te (19 Ekim) Erzurum karşısında Yurd-i Kân'da konakladı” (Hoca Sa'düddin Efendi 1992: s. 228-229; Kırzioğlu, 1976: s. 110).

Erzurum'un ilk beylerbeyi Mehmet Han (1535-1539) zamanında 943-944/1536-1537 yıllarında Osmanlı topraklarına katıldığı anlaşılan Bardız, Verişan,Döşkaya ve Kars bölgesi 944-945/ 1538-1539 tarihli tevcihat ve 957/1540 tarihli tahrir defterlerinde 24 Şaban 945/15 Ocak 1539 tarihli tevcihat kaydında Pasin sancağının Zivin nahiyesine bağlı olduğu görülüyor. (Kırzioğlu, 1976: s. 165) Mehmet Han'ın zikredilen tevcihat defterinde muhafazasına asker konulduğu bahsedilen Bardız kalesinin de bu sırada Gürcülerden alınarak Osmanlı idaresine geçtiği anlaşılıyor (Aydın, 1998: s. 256). Mehmet Han'dan sonra yerine geçen Ferhat Paşa idaresinde tutulan 947 (1540) tarihli " Defter-i Mufassal-i Livâ-i Erzurum ve Livâ-i Pasın" de Bardız ismen anılmamış olmakla birlikte Zivin (Bardız Deresi dâhil) sınırları içerisinde değerlendirilmiştir (Kırzioğlu, 1976: s. 171).

Bu kayıttan başka arşiv belgelerinde 952/1545 yılına kadar, Bardız hakkında hiçbir kayda rastlamıyoruz (Aydın, 1998: s. 274). Erzurum Beylerbeyliği 1535 de kurulduğu sırada içinde Bardız'ın olmadığı yedi sancaktan ibaretken, muhtemelen 952/1545 yılında Bardız veya Oltu Sancağının kurulmasıyla sancak sayısı on bire yükselmiştir. Ancak 1574 tarihinde Erzurum Beylerbeyliğine atanan Hüsrev Paşa zamanında tanzim edilen bir imparatorluk teşkilat defterinde Erzurum vilayetine bağlı 31 sancak içinde Bardız adı yoktur (Aydın, 1998: s. 215-216).

Daha sonra Erzurum Beylerbeyliğine getirilen Temerrüd Ali Paşa 952/1545 yılında Gürcüleri Oltu kuzeyindeki Kanlı-Çemeni (Sarıkamış Pasın yolunda ve Bardız güneyindeki "Kayunlu"köyü harabesi yanında) muharebesinde perişan etmişti. Temerrüd Ali Paşa'nın bu başarısından sonra Bardız mıntıkasının kat'i olarak Osmanlı idaresine geçtiği anlaşılıyor. Nitekim bu tarihlerde tanzim edilen bir maliye defterinin, 4 C.evvel 952/14 Temmuz 1545 tarihli kenar kaydında, Sinan Bey isminde birini Bardız Sancakbeyi olarak görüyoruz. Aynı defterin 25 Zilkâde 953/16 Ocak 1547 tarihli kenar kaydında ise Sinan Bey, Bardız, Oltu, Kop Sancakbeyi olarak zikrediliyor. Bununla beraber beylerbeylik

³ Yavuz Sultan Selim'in konakladığı bu düz ve orada yaptırdığı çeşmeye yöre halkı hala o günlerin hatırasına “Hünkâr Düzü” ve “Hünkar Çeşmesi” demektedir.

sancakbeylerinin 966/1559 tarihli zimmet defterinde Sinan Bey'in 16 Ocak 1547 tarihinde Bardız Sancakbeyliğine tayin edildiği kayıtlıdır.

Kanuni döneminde Üçüncü vezir Ahmet Paşa 1549 yılında Gürcistan seferine gönderildi. Ahmet Paşa 2 Ramazan (24 Eylül 1549 da) Bardız ile Oltu Çayı ve kolları boyu Göle ve Ardanuç sınırlarına kadar fethedildi (Kırzıoğlu, 1976: s. 175), bu konuda savaşın tarihini 1543 olarak yazmaktadır.

Henüz Kars'ın vilayet olmadığı 1549 tarihinde Bardız'ın Oltu'dan ayrı olarak anıldığı görülür. 30 Nisan 1549 tarihli Erzurum Beylerbeyinin tezkeresinde Bardız Livalığına Hacı Mehmet Divane'nin tayin edildiği yazılıdır. Arşiv belgelerindeki bu karışık kayıtlardan Bardız Sancağının aynı zamanda Bardız, Oltu ve Kop adı ile anıldığı ve Sinan Bey'in, bu sancağa zikredilen tarihte ikinci defa tayin edildiği neticesi çıkarılabilir. Öte yandan çağdaş Osmanlı kaynağı Matrakçı Nasuh, C.ahir 955/ Temmuz 1548 tarihinde Sinan Beyi Oltu Sancakbeyi olarak zikretmektedir. 2 R.ahir 956/30 Nisan 1549 tarihli maliye kaydında ise Oltu ve Bardız ayrı ayrı birer sancak olarak görülüyor. Aynı vesikada Hacı Mehmet Divane'nin, Erzurum Beylerbeyi (Tekeli) Mehmet Paşa'nın 2 R. âhır 956/ 30 Nisan 1549 tarihli tezkiresi ile " Bardız Livâsı" alaybeyliği'ne tayin edildiği zikrediliyor. Hacı Mehmet Divane'nin zeametinin Oltu Livâsından verildiği görülüyor. Bu ayrılmadan sonra, Bardız'ın ilk sancakbeyini tespit edemiyoruz (Aydın, 1998: s. 257).

Ancak yerli beğlerden olan ve Hıristiyanlık Müslümanlığı seçen 11 Şaban 960/23 Temmuz 1553 tarihli ruûs kaydında, Bardız Beyi olarak Kazan Bey'i görüyoruz (Kırzıoğlu, 1976: s. 233). 15 Haziran 1554 tarihli vesikada ise Kazan Bey, Kars Beyi olarak zikrediliyor. Aynı şahıs 2 Ekim 1554 tarihli mühimme kaydında ise Bardız ve Döşkaya Sancağı Beyi diye anılıyor. Bu vesikadan, aynı zamanda Kazan Bey'in dergâh-ı muallâya gelerek kendisinin zapt ettiği Bardız Kalesine, Oltu Sancağı Bey'inin müdahale ettiğini bildirdiğini ve bunun üzerine, beylerbeyine Bardız kalesinin bunun sancağı olduğu, başka sancakbeyinin karışmasına izin verilmemesinin emredildiğini öğreniyoruz. Bununla beraber, Kazan Bey'in bu sırada, Bardız Kalesi'nde mi yoksa Döşkaya'da mı oturduğunu bilemiyoruz. Ancak, bildiğimiz husus bu sırada Kars Kalesinin oturulamayacak derecede harap durumda bulunduğudır (Aydın, 1998: s. 275). Kazan Bey 1560 yılına kadar bu sancakta kalmıştır. 4 Eylül 1560 tarihinde ölümü üzerine Dulgadıroğlu Ali Bey'in oğlu ve şair Ömer Nef'i'nin babası olan Şah Mehmet Bey (1560–1571) bu göreve atandı. Gerek Kazan ve gerekse Şah Mehmet Bey Kars sancak beyi idiler.

1560 yılı itibariyle Kars tarafları şenlendirilmeye başlandı. Kars sancağının diğer adı Bardız olduğu halde, Bardız nahiyesi bu tarihlerde Oltu sancağına bağlı bulunuyordu. Sancak olduktan sonra Kars (Bardız)'ın tahrir edilip edilmediğini bilmiyoruz. 22 Nisan 1560 tarihli mühimme kaydından Kığı Sancağı'nda Lekri nahiyesinin çeri-başısı olan ve Veli ismi ile anılan İl-Beyi'nin kalabalık aşireti bulunduğu ve aşiretinden 150 hane ile Kars kalesi civarındaki Döşkaya, Verişan,

Kızıl-Gedik nahiyelerine gelip,30 köyü şenelttiğini öğreniyoruz. 20 Mart 1565 tarihinde Verişan Nahiyesinin beş, Döşkaya nahiyesinin üç köyünün, 25-28 Mart 1565 tarihinde ise, Verişan nahiyesinin dokuz, Döşkaya nahiyesinin üç ve Çörk? Nahiyesinin bir köyünün şeneltmek üzere tımara verildiğini görüyoruz.

Kars (Bardız) Sancağı'nın merkez kazasını ve kaç kazadan oluştuğunu bilmiyoruz. Görüldüğü gibi sancağın diğer adı Bardız olduğu halde Bardız nahiyesi bu tarihlerde Oltu Sancağı'na bağlı bulunuyordu. Nitekim Şaban 972/Mart 1565 tarihli iki tahvil defterinde Bardız ve Kop nahiyelerinin tekrar Oltu Sancağına ilave edilmiş olduğu görülmektedir (Aydın, 1998: s. 258). Bu nahiyenin 1565 yılından önce nereye bağlı olduğunu bilmiyoruz. Ama kayıtlardan 1560–1565 yılları arasında Kars, Verişan, Çörk, Kızılgedik, Kuzey Döşkaya, Ereklı ve Yedi Kilise olmak üzere sekiz nahiyeye ayrıldığını biliyoruz. Ancak bu nahiyelerden Kars ve Kızılgedik nahiyelerinin 1565 yılı başlarında İran'a verildiğini (Aydın, 1998: s. 277) de hatırlatmalıyız. 1573 yılı Tahriri Oltu Sancağı köyleri arasında, Bardız da vardır (Kırzioğlu, 1992: s. 170).

Padişah Üçüncü Murad'ın fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa, Anadolu ve Şam (Suriye) Beğlerbeği ve askerlerinin eliyle Kars'ı h.987 (1579) yazında şenlendirirken orduda bulunan iki tarihçimiz çok dikkate değer buldukları bu kitabelerden bahsederek, birisi mealini, biri de suretlerini eserlerine almışlardır. O zaman “ordu münşi”si bulunan Gelibolulu Mustafa Ali-Çelebi, Kars harabeleri yapılırken çıkan bu kitabeler için şöyle diyor:

“Kal'a-i meşfûre zamân-ı Nûh'dan berû gâh harâbe-i mefhur ve gâh mesun-i ma'mur olup, eser-i binâları yer yer bâzı kilise ve câ-be-câ minârelerle hüveyde olmağın, zâhir ü âşkâr oldu ki, gâh mesâcid-i Mü'minin ve gâh me'abid-i Küffar-i bîdîn olmuş imiş. Ve selâtin-i haleften nice sâhib olmuş imiş. Ve selâtin-i selef ve esâtin-i haleften nice sâhib - şeref ve hezâr fâcir-i hâhalef dâire-i eyâletüne hâtem-i kudretle dest-res bulmuş imiş. Hattâ mübaşir-i bennâ Rûm (Sivas) Beğlerbeğisi Mahmûd Paşa kolundan târih yazılmış ve elfâz-i arabîyyede kazılmış bir seng (taş) bulundu. Senet-i semân ve arba'in ve hkamse-mi'e (548: 1153) de Malik İzz ed-Din (Saltuk) nâm Pârîşâh-i seâdet-nigînün Firûz nâm vezir-i behrûzu, Kal'a-i mezbûreyi ta'mir eylemiş; ve ba'zı binâsına tarih-i mezburda Tâc'ün-Nisâ (:Kadınların Tâci)-i ismet-karîn binti Kerimüddin dimekle ma'ruf bir Khatun-i iffet-güzîn dahi mu'âvenet itmiş” (Gelibolulu Mustafa Ali, 2014: s. 261-262).

İbrahim Peçevî başkaca eserlerden de alarak, Mahmud Paşa Kolu'ndan çıkan kitâbe için: “Mahmud Paşa'dan dinledim. Üzerine arapça sözler yazılmış ve altına tarihi de kazılmış bir mermer taşı çıktı. Hicri 548 (1153/1154) tarihinde Melik İzz ed-Din adında seçkin bir padişahın veziri Firûz adlı saygın bir kişi bu kaleyi onartmış ve ona da –Kerim üd-Din'in kölesi-diye tanınmış ismetli bir kadın yardımında bulunmuş idi. O ağır mermer taş yine kalenin bir yerine konuldu ve böylece antika eserlere saygı gösterilmiş oldu” (Peçevi, 1922: s. 51).

Evliya Çelebi 6 Şubat 1647- 26 Ocak 1648 tarihleri arasında Erzurum'dan Revan'a gidişini anlatırken "Pasın ovasından 10 saatte Micingert kalesine "oradan yine doğuya doğru giderek Erzurum sınırında Handere'sini aşip Kars Eyaleti sınırına ayak bastık. Yedi-Kilise adlı yıkık meşhur kiliseyi geçip bir boğazdan (Hızar Boğazı) geçip 6 saat batıya meyl edip, Barduz Kalesi'ne geldik." Barduz Kalesi " Kars'a bağlı olup Akkoyunlu el Melik İzzettin tarafından yapılmıştır. Kalenin yüksek tarafı yönünde Celî yazı ile tarihi yazılıdır. Kalesi bir dere kenarında dört köşe, kayalık binadır. Kale ağası ve kızının yüz elli kadar da hayır eserleri var. Camii, mescidi, hamamı çarşı ve pazarı vardır." Bu yöreler "Sultan Süleyman (Kanuni) Nahcivan gazasına gelirken, Osmanlı askerlerinin öncüsü olan Lala Mustafa Paşa buraları feth eylemiştir" diye bahseder" (Çelebi, 1970: s. 329). Evliya Çelebi h. 1057 (1647) yazında Kars'ta Ortakapı'daki sur duvarının güney yüzüne konulmuş olarak gördüğü bu kitabe için diyor ki: 1579 da "Üçüncü Murad zamanında Lala Paşa, Serdar olup, Anadolu Veziri Cafer Paşa, Şam (Suriye) veziri Tavi (Uzun) Mahmut Paşa - zâde Hasan Paşa, Belân'lı Ali Paşa maiyetinde olduğu halde yüz bin kadar askerle Kars toprağına gelip durdu. Acemlerin harap ettiği Kars'ı ma'mur etmeği doğru görüp ta'mirine başladı. Rumeli Paşası Mahmud Paşa Kolundan dört köşe beyaz mermer üzerine Arapça celî yazı ile yazılmış bir yazı çıkmış. Onu Aşağı Varoş'un (İç-Kale'den sonraki Orta-kale'ye göre en aşağıda kalan Dış-Kele'nin) kibleye bakan kapısının (Evliya Camii doğu yanındaki eski Orta-kapı'nun) yanına koymuşlar. Aynen böyledir:

"Enşee hâzihil' kalâtil mübareketi, Asaf-ül mülük

Firûz Akay eazzallahû ensârehu fî eyyâmı Mevlâna

Essultan el melik İzzüddin (Begüm) eyyedallahu devlethû

Bi ianeti bintissultan Kerîmüddin el ma'rufeti

Nurullahi kabrihâ ve merkadihâ 548" (Çelebi, 1970: s. 23-24).

Kars Kalesi'nin ikinci kurucusu sayılan Lala Paşa, bu eski eserleri büyük bir dikkatle oraya koyarak hayır sahiplerine göstermişti. Evliya Çelebi'de sureti ve Alî ile Peçevî'de meali nakledilen bu kitabenin mânası şöyledir: "Bu mübarek kaleyi Tanrı devletini ebedî edesi Mevlâna sultan Malik İzz ed-Din çağında, Tanrı yardımcılarını aziz eylesin, meliklerin veziri Firûz Akay yaptırdı. Buranın yapılıp onarılmasına, Tanrı yattığı yeri ve kabrini nurlandırın, dünya kadınlarının başı Tâcünnisâ diye tanınan Sultan Kerim ed-Din kızı Begüm yardım etti. 548 (1153 de)" Kütahyalı Rahimî-zâde İbrahim Harimi Çavuş da bu sırada Kars'ta gördüğü iki ayrı kitabenin suretlerini naklediyor ki anlamları şöyledir: "548 yılında Melik Kerem üd-Din çağında, Tanrı koruyası Kerem üd-Din'in kızı Müslümanların-yaşarı; dini ve dünyası-mutlu, pek ulu âdil Tâcünnisâ-Khatun bu yapıyı yaptırdı. "Tarihsiz olan diğer kitabe de (Saltuklu) "Melik-İzz ed Din'in veziri, müminlerin-begi, koçağı, halkın yolunca-giden, İslâmın-kılıcı, yenen, din-uğruna savaştan İran ve Turan'ın atlıbaşısı Emîr Firûz, bu yapıyı yaptırdı." (Kırzioğlu, 1953: s. 390).

Bu kitabelerden Kars'ta "Melik" ve "Sultan" unvanlarıyla da anılan emir Kerem üd-Din'in 1153 te Erzurum'da oturan Salduklular Melik-İzz ed-Din'e tâbi iken, kendi kızı Tâcünnisa-Khatun'un yardımı ile ve İzz ed-Din'in veziri Firûz-Akay'ın gayretiyle birçok beylik yapılar ile "mubarek Kars Kalesi"ni yaptırılarak büyük bir imâr faaliyeti ile şehrin Kıpçaklı / Gürcü akınlarına karşı tahkim edildiği anlaşılıyor. Bu kitabeler Saltuk Beylerinden İzz ed-Din tarafından Kars Kalesi'nin inşâ edildiğini tevsi ve takviye edildiğini teyit ve teşvik eden kıymetli birer vesikadlardır (Kırzioğlu 1953: s. 388). İngiliz jeoloji Kurum Sekreteri ve yerbilim uzmanı olan W. J. Hamilton Erzurum'dan ayrılarak – 8 Haziran 1836 da Hasankale'ye gelmiş Buradan da küçük bir köy olan Horasan'a uğramıştı. Horasan ile Bardız arasındaki mesafe 10 saati Horasandan Karaorgan'dan geçerek Bardız'a ulaşmıştı. Bardız Erzurum-Kars arasında mühim geçiş noktası olup Sultan Süleyman Devrinde inşa edilen kaleye sahipti. Bu yörede 22 000 yaya 10 000 kazak 15 000 başıbozuk vardı. Lezgi, Çerkez, İranlı, Türk, Gürcü, Abaza ve Albanyalıdan ibaret Rus varlığı da göze çarpıyordu. Hamilton, Bardız Suyu'nu da geçerek Göreşken köyüne daha doğrusu yaylasına ulaştı. Önünde aşılması çok zorlu Soğanlı Dağları bütün görkemiyle duruyordu. Tarihin kronoloji merdiveninde Hurri, Saka/İskit Urartu, Roma, İslam dönemi, Bizans, Selçuklu, Saltuklu, Akkoyun, Karakoyun, Timur, Osmanlı dönemlerinde var olmuş ve önemini de devam ettirmiş olan Bardız ve Barduz şekillerinde yazılıp söylenen Bardız kalesi konumu itibarıyla önemini hiç azaltmamıştır. Saltuklular'ın başlıca mücadele ettikleri komşu kavim ise Gürcülerdir. Bu dönemde Micingert, Soğanlı, Allahuekber Dağları hep sınır olmuştur; denebilir. Zaten dikkati çeken bir husus da şudur: Avnik-Hasankale-Micingert-Zivin-Köroğlu-Bardız Kaleleri sanki Gürcülere karşı koymak için yapılmış stratejik önemdeki kalelerdir. Türk hâkimiyetine geçtikten sonra düşman saldırılarına karşı ileri bir üss niteliğiyle yapılmış olan Bardız Kalesi bulunduğu yörenin stratejik ve jeopolitiğine en üst derecede cevap veren bir yer olmuştur. Tarihi "Topyolu" nun da geçtiği güzergâh olan stratejik Çakırbaba Geçidi de Bardız Kalesinin önemini pekiştirmiştir.⁴

⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Anadolu Ordusu Başkomutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Kâtibi olan Mehmet Arif Bey, Erzurum-Kars yollarını şöyle tarif eder: "Kars ile Erzurum sancaklarını Soğanlı denilen dağ silsilesi ayırır. Erzurum'dan gelen yol bu dağda üçe ayrılır. Birincisi Yeniköy, Çakırbaba, Hünkârdüzü, Çıplaklı'dan geçen yoldur. İkincisi Micingerd, Sarıkamış, Karaorgan yoludur. Üçüncüsü Hamamlı yoludur. Bu üç yol, dağın Erzurum tarafında Pasinler kazasına bağlı Zivin köyünün altında birleşir. Aras Nehri boyunca Hamamlı caddesinden ayrılarak Zivin köyünde birleşmeyen başka bir ince yol daha vardır ve mevkiisi yüksek olan Zivin köyü bu yolun gözetlenip korunmasını sağlar. Dağın üstünde yolların birbirlerine olan uzaklığı ancak birer ve birer buçuk saat kadardır. Lâkin Soğanlı Dağı bitirilip Kars ovasına inildiğinde durum böyle değildir. Orada bu yollar bilerek birleştirilmedikçe birbirine kavuşmaz. Her üç yol da birbirini görmeksizin yolcuyla Kars'a kadar ulaştırabilir. 1877 yılı Nisan ayının onbes ve onatısında henüz Soğanlı Dağının karları erimemiş olduğundan, dağın üstündeki yolların üçü de cidden askerî harekâta müsait değildi... Tarif edilen Bardız yolu, askerî harekât ve Sevkiyata müsaittir. Bu yol da kıs yoludur. Soğanlı Dağına çıkmaksızın bir dere içinden gider. Bu dağın Erzurum tarafında ve arkasında kalan Çakırbaba adlı mevkide, Soğanlı Dağının üstünde yaz yolu yani Hünkârdüzü yoluyla birleşir" (Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler, İstanbul: 1973, s. 84-85).

Osmanlı idaresine geçtikten sonra bu sınır olma önemini muhafaza etmiş ve Osmanlı idari taksimatında yerini almıştır. Yörede vuku bulmuş Osmanlı Rus savaşlarında da daima önemini muhafaza etmiş olan Bardız ve yöresi 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin sonunda Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılmıştır. Rus esaretinden 1915 de kurtarılmış ise de Sarıkamış felaketimizle birlikte yine Rus hâkimiyetinde kalmış 1917 yılındaki Bolşevik isyanıyla Rusların çekilmesinden sonrada Ermeni vahşetinin acımasızca icra edildiği yerlerden olmuştur. Görevli subaylarımızdan (tuğgeneral) Ziya Yergök hatıralarında: (Önal 2006: s. 86-120)

“24 Aralık 1915 de öğle ile ikinci arasında Bardız'a vardık. Bardız şimdiye kadar gördüğümüz köylerin en büyüğü, en mamuru, en güzeli idi. Düzenli yapıları ve tek minareli bir camiî vardı. Minareye çan asıp kiliseye çevirmişlerdi. Bizimkiler çanı indirmiş, Türk bayrağı asarak yeniden cami ve ezan okuttuk” diye yazmaktadır.

Enver Paşa ile “gelen Türk askerini alkışladınız” diyerek Ruslar yöreden epeyce bir erkek nüfus toplayarak Sibiryaya sürdüler.1917 Ekim ihtilaliyle de Ruslar memleketlerine çekilince bu defa yörede Ermeni vahşeti başladı. İşte bu hengâmede Kazım Karabekir komutasındaki ordumuz ileri harekâta geçerek 12 Mart'ta (1918) Erzurum, 16 Mart (1918) Horasan, 5 Nisan (1918)'da Sarıkamış, Kızılkilise-Verişan-Başköy e dayanmış, 14 Nisan (1918)'da Batum ve 26 Nisan (1918)'da Kars'ı⁵ ele geçirdiyse de, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesiyle geri çekilmek durumunda kaldı. Bu defa Ermeni vahşeti daha bir şiddetle devam etti. Yörede pek çok insanımız katledildi. Evlerinden topraklarından uzaklara göç etmek durumunda kaldı. Türk ordusu bu duruma müdahale ederek 1920 Ermenilere karşı ileri harekâta başladı. Gelişen olayları Doğu Cephesi Kumandanı Karabekir'in, “İstiklal Harbimiz” isimli eserinden takip edelim: “Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin harekete müsaade ettikleri 20 Eylül 1336/1920 tarihli şifresini aldığım zaman kıtaatım şu hattı tutmuş bulunuyordu: Çakırbaba-Tandırılı Dağı-Korucuk Dağ- Zakim-Penek, yani geçilmesine henüz müsaade ettikleri 93 sınırının 10 ila 40 Km harita mesafesi ötesinde ve Soğanlı dağlarının mühim geçitlerini elde etmiş bir vaziyette, karargâhım dahi hududun ötesinde Bardız'a nakil ve tarassut mahallim de Akmezar tepesinde kurulmuş halde idi. Mustafa Kemal Paşa'nın harekâta müsaade eden 20 Eylül tarihli emrinde ise, harekâtın Kağızman, Yeni Selim, Merdinik Göle hattına kadar tavsili emrolunuyordu.

24 Eylül'de Ermeniler karargâhımın bulunduğu Bardız'a tayyare ile 5 bomba attılar. İki tayyare dolaşırken Bardız şarkına taarruza da geçtiler. Zayıatla püskürtüldü. Bu hareket ve vaziyet karşısında artık daha ziyade sükût etmek münasip görülmediğinden Ermenilere bir ders verilmek ve bunların zulüm ve

⁵ Kâzım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, Erzurum 1990, s. 256. Bu sırada gelen Türk ordusunun Başkomutan vekili yine Enver Paşa'dır. Bu heyecanlı günlerde halk arasında Hamaslı Hafız olarak nam bulmuş fakat daha sonra Bardız, sonrada Sarıkamış'a nakletmiş olan Hafız (Göl) Bey kızı Zennure'ye (Mayıs-Haziran 1918 de) o günlerin hatırasına şaheser bir hatıra kilim yaptırmıştır ki bugün Ankara'da etnografya müzesindedir.

itisefatı altında ezilmekte olan İslamlardan baki kalanları olsun kurtarmak maksadıyla Ermenilere karşı mukabil bir hareket icarsına karar verildi. Ve kıtaata atideki emir tebliğ olundu (Karabekir, 1988: s. 847). Yukarıdaki cephe emri verildiği gün 24 Eylül 1920'de Ermeniler "Bardız cephesinde baskın tarzında" (Atatürk 1980: s. 63) bir taarruzla kuvvetlerimize karşı saldırıya geçmişlerdir. 26-27 Eylül'de müttei'den harekâtın icrası için bazı kıtaatın hazırlığını ikmal edemeyeceği anlaşıldığından 26.9.1336 (1920) tarihli cephe emri ile hareket bir gün sonraya tehir edildi.

27.9.1336 (1920) saat 6 sonrada (akşam 6 da) cephe karargâhı Akmezar tepesine nakletti. Ve 28 Eylül 1336 (1920) saat 3 evvelde (sabah 03 de) harekâtı taarruziyeye başlanması bildirildi. 28 Eylül sabahı harekâta verilen emir ve yapılan tertibat dâhilinde büyük bir sürat ve muvaffakiyetle icra edildi. Ermenileri hiç bir yerde esaslı mukavemet gösteremediler. Kıtaatımız 28 Eylül 1336 (1920) akşamı şu hatta kaldı. Surpaç (Sıpkaç) dağı - Handere sırtları- Hüseyin Ağa Yurdu Dağı- Kumru Dağı- Verişan ve (Selim'in köyü olan) Başköy sırtları... Ermeniler Sarıkamış- Laloğlu - Kamışlı hattına çekilmişlerdi. 29 Eylül sabahı 12.Fırka tarafından çarpışmaksızın Sarıkamış da işgalden ebediyen kurtarıldı. 9.Rırka kuvvetlerimiz Çatak-Divik-Bezirgân-geçit bölgesini 29 Eylül akşamı işgal etti. Ermeniler Selim-Bayburt-Tuzluca hattına çekildiler. (Karabekir, 1988: s. 848-849).

Bardız Kalesi de, Zivin Kalesi gibi tabii Kars yolu üzerinde bir tepelyi açlandırmaktadır. Allahuekber Dağları bu mıntıkadan başlamakta ve Kars istikametinde bir sıra dağ zinciri meydana getirmektedir. Bu sıra dağ batıdan kuzeye çizilmiş bir yay düşünülürse, Bardız Kalesi kuzeye yönelmiş çizginin orta batı kesiminin en dibinde ki derededir. Tam doğusunda Allahuekber zincirinin Çambar/Çember (2844 m), Soğanlı, Kumru (2847 m), tepeleri bulunur. Bu tepeler arasında geçen tabii yollar, Paldun Gediği ve Hızır Boğazı gibi çok önemli geçitler Bardız Kalesi'nde birleşir. Orada düğümlenir. Orada da ayrılırlar. Bu tanımla Bardız Kalesi'nin konumu ve stratejik durumu anlaşılabilir.

Bardız Deresi'nin en stratejik ve müstahkem yerinde kurulu kaleyi 1877'den sonra kasabaya yerleştirilen Rumların sökerek taşlarıyla ev yaptıklarını da halk hâlâ söylüyor. Yine halkın dediğine göre kible tarafındaki kemerli giriş kapısı ve çift kanatlı demir kapı kanatlarından sol taraftaki 1970'li yıllara kadar ayakta imiş. Kaleye girişteki kapının sol taraftaki kullapları de demir olan demir kapının etrafındaki kırmızı beyaz taşlar sökülerek köy meydan duvarında kullanılmıştır. Evlerinde kullananlar da olmuştur. Girişteki kemer çatlayınca etrafa zarar vermemesi için tedbir olsun diye sökülmüştür. Ayrıca kalenin ortasında içi horasan harcı ile yapılmış bir kule benzeri yükselti bugün yok olmuştur.

Ruslar döneminde yapılmış çeşmeler hala kullanılmaktadır. Ayrıca kerhiz denilen su kanallarının Göreşken yolu hizasından sağa kaleye, sola Beşpınar'a doğru ayrılarak gittiğini yine köylüler söylemekle birlikte bugün izleri de bellidir. "Bardız Kalesi"nin yapılışında Avnik ve diğer kaleler gibi buralara hâkim olan

milletlerin inşa ve imar payları vardır. Kalede hangi mimarının hâkim olduğunu kestirmek zordur (Konyalı, 1960: s. 525).

Hiçbir yerinde kitabesi yoktur. Sadece giriş kapısının olduğu yani güney cephesinin sol köşesinde yukarıdan 3 metre, aşağıdan da 5 metre kadar yukarıda çıkıntı halinde kırımızı bir taşla işlenmiş üç halka halinde örüklü bir motif göze çarpmaktadır. Bu motif köydeki çeşmelerdeki motiflerin benzeridir. Bu ise Ruslar zamanında yapılmış izlenimini uyandırmaktadır. Hemen bu hizada yer alan kalenin dışarıyla irtibatını sağlayan duvar dibindeki gizli yoldan kaleye çıkılmış ki toprakla kapanmış olmakla beraber yeri bellidir.

Evliya Çelebi, Orta ve dış surlarının varlığından bahsetmez. Ancak bugün izi belli olan duvar, -dış sur olabilir- fikrini doğurmaktadır ki köylülerde böyle söylüyorlar. Özellikle Rus işgali sırasında kale bir taş ocağı niyetiyle kullanılmıştır. Bardız'a çok yakın Sırbaşan köylüleri ise daha geçen yıllara kadar Bardız Kalesi kitabesinin Bardız-Sırbaşan arasındaki meşhur "Çakırbaba" mevkiinde bulunduğunu; sonradan kaybolduğunu ve bir daha göremediklerini 1983 yazında bu köyümüzü ziyaretimizde bizzat söylemişlerdi.⁶

"Bugün dinlenmeye oturmuş yorgun bir aslanın başı gibi sakin ve sakin duruyor... Lakin bağrındaki sırları deşifre etmeye gelecekleri bekleyen umutla dolu hali var..."

Sarıkamış Harekâtında Başkomutan Enver Paşa'nın ve Dokuzuncu Kolordu kumandanı İhsan Paşa'nın karargâhını kurduğu binaların ziyaretçilere çok şeyler anlattığı Bardız, bu sefer sonundaki talihsiz gelişmelerin içinde kalmıştır.

Sonuç olarak şu vurguları yapmamız gereklidir. Stratejik bir konuma sahip olan Bardız Kalesi çok eskiden beri bu önemini muhafaza etmiştir. Saltuklular'ın hâkimiyetine geçtikten sonra İslamlar için bir taraftan Kars, öte taraftan da Erzurum'un yaşadığı önemli olayların merkezi durumunda olmuştur. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği Kars Kalesinde bulunan kitabeler Bardız Kalesi'nin önemini anlamamıza yeterlidir. Osmanlı döneminde de idari teşkilatta merkezi bir aksiyon üslenmiştir. Birinci Dünya Harbi'nde de Bardız Kalesi ve çevresinin Sarıkamış İhata Harekâtının önemli bir merkezi olmuştur.

Daha sonra Kâzım Karabekir komutasındaki ordularımızın Ermenilerden kurtardığı Bardız, bugün Türk diyarında kalmanın onurunu yaşamaktadır. Gerçek anlamda her metrekaresi şehitlik olan ve şehit menkıbelerinin anlatanlarca bitirilemediği Bardız(yeni adıyla Gaziler) ve Kalesi geçmişten bu yana stratejik önemini bugün dahi muhafaza etmektedir.

---

⁶ Bunu İstiklal harbi Gazilerinden Behri oğlu, Yasemin'den olma 1310 (1894) doğumlu Hakkı Akın 1983 yazında şahsıma not ettirmiştir.

Bardız kalesinden bir kesit (1)

Çakırbaba Şehitliği (2)

Bardız Kalesi (3)

Kaynakça

Arif, Mehmet. (1973). *Başımıza Gelenler*. İstanbul.

Atatürk, Mustafa Kemal. (1980). *Nutuk*. C. II. Doç. Dr. Birol Emil, Melin Has-er. (Haz.) İstanbul.

Aydın, Dünder. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği Ve Teşkilatı*. Ankara.

Beygü, A. Şerif. (1936). *Erzurum Tarihi Anıtları Kitâbeleri*. İstanbul.

Esterabadi, Aziz Erdeşirî. (1990) *Bezm-u Rezm*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara.

Ebu Bekr-i Tihranî. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara.

- Evlıya Çelebi. (1970). *Seyahatnâme*. c. II. Zuhuri Danışman (Haz.). İstanbul.
- Feridun Bey. (1299). *Münşeâtı's-Selatin*, I. İstanbul.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2014). *Nusret-nâme*. Prof. Dr. H. Mustafa Eravcı. (Haz.). Ankara.
- Honigman, Ernst. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. Fikret Işıltan (Çev.). İstanbul.
- Hoca Sa'adeddin Efendi. (1992). *Tacüt-Tevarih IV*. İsmet Parmaksızoğlu (Haz.). Ankara.
- Konyalı, İ. Hakkı. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum*. İstanbul.
- Kırzoğlu, M. Fahrettin. (1953). *Kars Tarihi*, c. I. İstanbul.
- Kırzoğlu, M. Fahrettin. (1976). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1922). *Peçevi Tarihi*. c. II. Bekir Sıtkı Baykal (Haz.). Mersin.
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları. (2006) *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*. Sami Önal (Haz.). 5. Baskı, Remzi Kitapevi.